

ענת הלמן. אור וים הקיפוח. חיפה: אוניברסיטת חיפה. 2007. 343 עמודים

תמר ברגר*

תל אביב, אביב 1935. חבורה של ארבעה גברים ושתי נשים לבושים היטב, כולם מעשנים סיגריות, ניצבת בין הכביש למדרכה. שמלות מעוטרות צווארונים גדולים, כובעים מקושטים, נעלי עקב, מכנסיים בהירים, ז'קטים כהים, עניבות, נעליים מבהיקות ומגבעות. גבר נוסף לבוש חליפה עומד מאחור. משמאל לחבורה, נשען על הברזלים, עומד גבר צעיר בחליפת שלוש-רבעי. מאחור נראה שלט: Dubek Cigarettes, ולצדו שלט נוסף שבו מופיע סמל יצרנית הסיגריות בעברית. זה הוא תצלום של צבי אורון (ארושקעס), המופיע על כריכת ספרה של ענת הלמן אור וים הקיפוח, ולפי מראה המקום המובא בספר הוא צולם בשטח יריד המזרח החדש בזמן תחרות נהיגה במכוניות.

שום דבר, מלבד השם "דובק" בעברית, אינו מסגיר שהתמונה צולמה בפלסטין. תווי הפנים של המצולמים, פרטי הלבוש, הרקע האורבני, אולי של שולי עיר, הבורגניות הבורה, יכלו לרמוז על פריז או על רומא או על ניו יורק.

האמנם תחרות מכוניות ביריד המזרח? לא פחות מכך נראית התמונה כמו מודעת פרסומת לסיגריות. החבורה שבמרכזה עסוקה כולה בטקס העישון, אחד הגברים מחזיק בידו, כך נדמה, חבילה של ארבע חפיסות סיגריות, ואישה אחרת, פניה למצלמה, אוחזת גם היא חפיסה בידה.

זו עיר של בורגנים, חוזרת ענת הלמן וקובעת כשהיא מתבוננת בתל אביב. היא אמנם מתייחסת בספרה גם לפועלים, לפלסטינים ולאנשי השלטון הבריטים, אבל עוסקת בעיקר בבורגנים. הבחירה בשער הכניסה הזה של מראה מערבי-אירופי, של נימה ליברטנית, של פנאי, של ספק מודעת פרסומת, הולם מאוד את מה שאומרת הלמן על העיר ואת האופן שבו היא מייצגת אותה: בורגנית, מודרנית, מערבית, תוססת. אך לא רק זאת.

הלמן שבה בספרה אל פער המתגלה בעיר, תוצאתה של שניות אימננטיות: הפער בין כוונה למימוש, בין הצהרה למעשה. זהו הפער שהיא מזוהה בין הבורגניות של העיר תל אביב לאתוס הציוני הרשמי ולפרקטיקה הפועלית-העובדת. זה גם הפער בין המודרניות המבוקשת, שאמנם מתגשמת במידה לא מבוטלת, לבין הדפוסים של תרבויות האם המזרח-אירופיות הנוכחים בחיי העיר ותושביה. זה הפער בין התרבות הגבוהה, הרשמית, לתרבות הפופולרית, לפנאי, ליומיומי; וזה הפער בין צו ההכתבה מגבוה, המאחיד, להטרונגניות הגדולה של העיר. אפשר להוסיף לכאן את הפער בין דימויה העצמי הנוכחי של העיר, כזירה של התחדשות מתמדת, לכך שהכל כמעט היה בה מלכתחילה.

הלמן נעה בין הקטבים האלה הלוח ושוב בעיקר דרך הפרטים. אלפי פרטים, פרי תחקיר ארכיוני מרשים עד מאוד. כך היא כותבת על שימור דפוסי תרבויות המקור – בלשון, בלבוש, באזורי המגורים הנבדלים – לצד תיאור של האשכנזיות האחידה ושל הלבוש המערבי הדומיננטי; היא עוברת, בדיון בחגיגות הפורים בעיר, מתיאור החידוש אל תיאור ההישמרות

* המחלקה ללימודי תרבות, המכללה האקדמית ספיר והאקדמיה לאמנות בצלאל

מפני פריקת עול, ומדגישה את המסר הלאומי לצד ביטויי המסורת שיש בעדלאידע; היא מתארת באופן כללי עיר תוססת, עדכנית ומערבית מאוד מצד אחד, ומזוהמת, קרתנית ומכוערת מצד אחר; ומראה גם כיצד ההדוניזם שנכרך בשמה – הצריכה, הפרסום, פיתוח תרבות הגוף והבריאות, הדגש על הפרט – ודימוי הדינמיות (וגם בעיות החניה) היו שם ממש מלכתחילה.

זהו מחקר בתחום לימודי התרבות, אותה דיסציפלינה בלתי-דיסציפלינרית, בין-דיסציפלינרית, שהגנאלוגיה שלה מאומצת וכליה משתנים בהתאם למרקחת הנבחרת, והיא מבטיחה ומלאת אפשרויות ורענונות מצד אחד, ועומדת על פי תהום השטחיות מצד אחר. הלמן מבהירה היטב בפרק המבוא לספר מהי המרקחת שלה: מהם התחומים שתבחן בו (דמותה הפיזית של העיר, אירועים ציבוריים, דפוסי צריכה ובידור, תת-תרבויות וארגונים אזרחיים), באילו מקורות היסטוריים תשתמש (ספרים, חוברות, עיתונים, מודעות פרסומת, פרוטוקולים והתכתבויות של פרטים ושל מוסדות, ועוד ועוד, לעומת מוצרי התרבות הגבוהה), ומה יהיו הכלים התיאורטיים שלה (היסטוריוגרפיים, אנתרופולוגיים, סוציולוגיים, פילוסופיים, של גיאוגרפיה עירונית, תולדות האמנות, מדע המדינה, ביקורת הספרות וחקר התרבות). כלומר, מרקחת העשויה מרכיבים רבים, שונים מאוד זה מזה לעתים, שמצליחה למרות זאת לשקף אופן התבוננות קוהרנטי ולבטא קול אחד.

הלמן מציינת שהעיר היא אובייקט רב יתרונות לשם בדיקה של תהליכים כלכליים, חברתיים, פוליטיים ותרבותיים. זה ודאי אחד ההסברים לפריחה של הדיון בעיר תל אביב, בעיקר בעשר השנים האחרונות. בשולי הדברים אפשר להעיר שהנושא המוצהר של הלמן איננו אותם תהליכים כלכליים אלא בראש ובראשונה העיר תל אביב עצמה. בקביעה כי אותם תהליכים מקבלים ביטוי מיוחד בעיר מובלעת ההנחה כי העיר היא מרכז. אלא שהקביעה הזו, הנדמית כמעט מובנת מאליה ומנחה חלק ניכר מהדיון בתל אביב בכלל, מזמינה מחשבה ביקורתית ודיון, שלא כאן המקום לעשותו, אך מן הראוי שייעשה.

אותה פריחה של עיסוק בעיר תל אביב נמשכת למעשה כבר כעשרים שנים. השלב הראשון שלה החל באמצע שנות השמונים. זה היה שלב של גילוי, חדוות הגילוי והאדרה, שביטוי המובהק בפרויקט "העיר הלבנה" ובהכרות אונסק"ו על אותו חלק עיר אשר נבחר כאתר מורשת עולמית. השלב השני, שהחל בשנות התשעים, הוא כבר שלב ביקורתי, ודאי בהשפעתו של הדיון הביקורתי בציונות בכלל, וגם הוא מקבל את ההנחה כי העיר היא צומת ראשי של המרכיבים המרכזיים של האתוס הציוני הכללי: המודרניות, המערביות המאומצת והחידוש התמידי.

הלמן נעה אם כך בין הקטבים, בין מוקדי השניות שהיא מאתרת בעיר, ממחישת, תוך כדי התרוצצות בין המון הפרטים, את המעברים התמידיים ביניהם. עם זאת, היא אינה משכילה לפתח את הפסיחה הזו בין הקטבים לכלל תיאור דיאלקטי. אנחנו נותרים עם תנועה בין הגילויים הסותרים, מבלי שהלמן יורדת לעומק היחס ביניהם. חסרה כאן תיאורטיזציה ברורה ומספקת של התיאור המפורט והמרשים בפרטיו שלה. הספר אמנם נפתח בפרק תיאורטי עדכני ומנומק, אבל הדיון הזה הולך בחלקו לאיבוד בהמשך, לא תמיד מצליח להרים את הראש מעל מימי הפרטים.

חשוב להדגיש כי המורכבות עולה גם עולה מהתיאור המתמשך. אנו נעים במרחב העירוני שבין ה"חידוש" ל"הנדס" כלשונו של אבות ישורון, כלומר במרחב המודרניסטי

החדש הנבנה לנגד עינינו מצד אחד, ובזה הישן של העיירה המזרח-אירופית מצד אחר; אנו עדים שוב ושוב לכוחו של ה"למטה"; ואנו פוגשים שוב ושוב שם, בשנות העשרים והשלושים, את העיר המוכרת לנו, בת זמננו. המנגנון המחבר, היחס, הוא שחסר.

קל לטבוע בפרטים. הם מרתקים ומקנים לעיר התיאורטית, שעל הנייר, פלסטיות, מוחשיות שאינה מובנת מאליה כשמדובר בטקסט עיוני. תל אביב של שנות העשרים והשלושים קמה כאן לתחייה לנגד עינינו. ליתר דיוק, גרסה אחת אפשרית שלה. האהבה של הלמן לפרטים ולעיר שהיא בונה מהם נוכחת כל הזמן. גם זה כלל לא מובן מאליו בספר עיון.

הלמן איננה דנה בתרבות הגבוהה. היא הולכת את הרחוב, אל המרחב הציבורי הפעיל של תושבי העיר; ותושבי העיר עבודה הם הבורגנים. היא אמנם מתייחסת, כאמור, בנפרד לפועלים, לערבים, לבריטים וגם לנשים, אבל זהו דיון מוגבל בהיקפו וממדר למדי. אלה נתפסים בו כ"אחרים", שוליים, מי שהם אמנם חלק מהמכלול העירוני החברתי, אבל לא חלק אינטגרלי ממש ממנו. גם כאן חסר תיאור מפורט ומלא של מנגנון החיבור.

תל אביב נוסדה בידי בורגנים מבוססים באופן יחסי, גרסה מבוגרת יותר ועולצת פחות כנראה של מצולמי כריכת ספרה של הלמן, פרוור גנים שבמהרה החל לחלום חלומות של כרך, אבל מהר מאוד נעשתה תל אביב לעיר של בורגנות נמוכה וזעיר בורגנים. העלייה הרביעית של שנות העשרים, העלייה המכוננת של העיר, עשתה אותה במידה רבה מחדש לעיירה, לגרסה קרובה יותר של ה"שם", של המקומות שמהם באו תושביה. והיא נשארה חלקה כזו, בפועל, מבחינת הסטטיסטיקות, הנתונים היבשים, עד עצם היום הזה. עיר אפורה.

אבל תל אביב מפליאה ללהטט בדימויה העצמי ובדימויה הכללי, סוחפת אחריה קהל ודעת קהל, ולפעמים גם דעת חוקרים. ענת הלמן סימנה את גזרת הדיון שלה ונשארה נאמנה לה. צריך רק להיזהר לא לטעות ולזהות את העיר העולה מספרה כזיהוי מוחלט, מלא וסופי שלה.